

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

http://shyn.ru
shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

№10
(18895)

2017 чылдың
январь 31
вторник

Хүннүң үнери — 08:25
Ажары — 17:02
Хүн дурту — 08:37

Садар өртээ хостуг 12+

Бөгүнгү
үндүрүлгөдө:

УРУГЛАР
САДТАРЫНЫҢ
ООЧУРУН
КОНТРОЛЬГА
АЛЫР 2

САЛГАЛ
ДАМЧААН
ШЕВЕР КЫС
ТАНА 3

ЧОНУМГА
ДУЗА КАДАР
ДЭЭШ... 4

Н.Рушеванын
65 харынга
МӨҢГЕ
СЫЛДЫС 5

ШАГААНЫҢ АК АЙЫН ЧАРЛААН

Тываның Баштыңы Ш. Кара-оол биле Тере-Хөл кожуунунң чагыргазының даргазы О. Монгуш.

Тыва хүрештин маргылдааларын кышкы үеде залдарга эрттирерин республиканың Хүреш федерациязы 7 чыл бурунгаар шиитпирлээн. Кышкы үеде залга болур тыва хүреш маргылдаазын тыва Хүреш федерациязының шиитпири-биле кожууннар аайы-биле хуваап, келир айда эрттирер кожууннун төлээлеринге бо удаада эрттирип турар кожууннун удуртукчулары шилчип чоруур кубокту, байырланчыг байдалда дамчыдып бээр чаңчылдыг.

Чаа үнүп келген 2017 чылывыстың баштайгы айының маргылдаазын эрттирер езулал ыраккы Тере-Хөл кожууннун төлээлеринге онаашкан.

Эрткен субботада Кызылдың Сүбедей аттыг спорт ордузунга Тере-Хөл кожууннун төлээлеринин чаа чылдың баштайгы айында эрттирген маргылдаазы база солун болган. Олар ук хүрешти көөр дээш келген чонунга ак чемин, чигир-боовазын үлеп, уран чүүлүн залга олурганнарга бараалгатканнар.

Маргылдааның байырлыг ажыдышкынында Тыва Республиканың Баштыңы Ш.В. Кара-оол сөс ап, мынча дээн:

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларым! Тере-Хөл кожуунга азы Кунгуртуга кым чорбааныл, холдарыңар көдүрүп көрүңерем? Ынчаар алырга, бо кайгамчыктыг оранга барган улустуң саны эвээш болуп турардыр. Аңаа чорбааннар чер-ле барып чедер болза эки.

Чүге дээрге аргыжып чедери аажок берге, чайгы оруу-биле чоруур болза, Кара-Суг,

Кеский-Баалык, Кызыл-Арт, Серээ-Белдир, Оруктуг, Каргы болгаш Чыргаланды дээр дендии улуг арттарны алып чорааш, барып чедер.

Орук ара кижини магадап ханмас чараш бойдушту, хөл ортузунда Пор-Бажың деп адаарывыс VIII векте уйгурларның тудуп каан шивээзин, Тере-Хөлдүң бодун магадап, көрүп болур.

Чылдың-на Тарыс аржаанынга дыка хөй улустар кадыын эмнеп, барып турар болгаш сөөлгү үеде Кунгуртугже барып турар

улустуң саны көвүдей берген. Тарыс аржаанын эки байдалга тудары-биле сайгарлыкчы Аяна Аян-ооловна Имажапка Чазактын мурнундан 1 миллион 500 муң рубль-биле дузаны каткан бис.

Бо хүн чаңчыл болган кожууннарның эрттирип турары хүрешти талыгырдан келгеш, эрттирип турар Тере-Хөл кожууннун чонунга болгаш оон удуртулгазынга улуу-биле өөрүп четтиргенивисти илередеп каалыңар!

Тере-Хөл кожуунда эрткен чылдың чизе-зи-биле 2 муң 162 кижини доктаамал чурттап турар деп, сан-чурагайлар айтып турар. Бода малдың баш саны 4 муң 384 баш азы барык 27 хуу өзүлдегил, шээр малы 4 муң 387 баш, 43 хуу өскен. Чылгы малдың ниити саны — 2 муң 15 баш кылдыр, а сарлыктарның саны 513 баш кылдыр өзүп келген. Ивилер кезек када шуут төнгөн турган болза, эрткен чылын оларның баш саны 60 чедир өскөн бооп турар.

Агаар-бойдузу кадыг-ширин черде чурттап чоруур чаңгыс чер-чурттугларывыс демей-ле мал-маганының санын чылдан-чылче көвүдөдип чорууру өөрүнчүг. Ырак-узакта-даа чурттап чоруур болза, Тываның ниити сайзыралындан чыдып калбайн хөгжүп чоруур кожунуууска ам-даа эки сайзыраарын күзеп каалыңар. Чүгле демниг ажил-агыйлыг черге сайзырал турар дээрзин билир бис.

Хүндүткелдиг чонум! Тере-Хөл кожууннун чонунун бистиң ыдыктыг байырлалывыс Шагаага чедир таптыг-ла 1 ай артканда эрттирип турар бо хүреш маргылдаазында келген чонум силерни таварыштыр бүгү Тывага Шагааның ак айын чарлап тур мен.

Шагаага чедир бир ай арткан болганда, аңаа сагыш-сеткиливистен белеткенип, багай үүлгедиглер кылбас айны чарлап аар болзувусса, кандыг деп бодаар силер? Шагааның ак айында бажың-балгатты аштап-арыглап, үзел-бодалдарывысты база арыглап, арага-дары ишпейн, оруктарга кичээнгеилг болуп, бот-боттарывысты хүндүлежип, улуг улус-биле бичии чаштар аразында деткижип, эрес-сергек, шудургу чүткүлдүг, бир-ле эки үүлө-херектерни кылып тургаш, Шагааысты уткуп алылыңар — деп, Ш.В. Кара-оол чугаалады.

(Уланчызы 7-ги арында). ➡

Хүндүткелдин езулалы.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫЫ

С.Р. Сверчковка «Тыва Республиканың өөредилгезинин алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты тыпсырының дугайында

Күрүне болгаш муниципалдыг деңгелдин системазына кадр курлавырын тургузарына ачы-хавыязы, үрөтүнелдиг кады ажилдажылга дээш «Тыва Республиканың өөредилгезинин алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Россияның Улус ажил-агый болгаш күрүне албанының

академиязының Сибирьнин эргелеп-башкарылга институтунун директору Сергей Робертович СВЕРЧКОВКА тыпсыр.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай
2017 чылдың январь 18
№9

Хүннүң медээлери

БӨГҮН КИЧЭЭЛДЕР ЭГЕЛЭЭР

Грипп болгаш ОРВИ аарыгларының кызырлып келгени-биле холбаштыр Тыва Республиканың күрүнениң Кол санитар эмчизи январь 30-ден эгелеп карантинни дүжүренин дугайында саналды кириген.

Ынчангаш Кызыл хоорайның, Бай-Тайга, Таңды, Чеди-Хөл, Кызыл, Чаа-Хөл, Улуг-Хем, Барыын-Хемчик, Өвүр, Эрзин, Тожу, Мөңгүн-Тайга, Сүт-Хөл, Бии-Хем кожууннарның школаларына кичээлдер январь 31-ден эгелей бээр. Каа-Хем, Тес-Хем кожууннарның девискээринде школаларга карантинни беш хонук узадырын сүмелзэн, а Чөөн-Хемчиктин школаларына январь 30-ден эгелеп беш хонук дүргүзүндө өөрөнмезин айткан.

Баш удур алдынган медээ езугаар эрткен неделяда грипп болгаш ОРВИ аарыглардан аарааннарның саны 1000 кижиге кызырылган, эмчиге чыттырганнарның саны 6,4 хуу эвээжээн. Эпидемиологтук хыналдага 3589 таварылганы шинчээн.

Бо халдавырны моон ыңай

нептеретпес сорулга-биле тус-тус камгалап маскаралын ажылгаарын уламчылаарын, өөредилге черлеринге сургууларны, ажилдакчыларны ажилчын коллективтерге бот-боттарындан аңгы турарын Кол санитар эмчи сүмелеп турар. Ол ышкаш өөредилге черлеринин болгаш школа назы четпээн өөредилге албан черлеринин удуртукчуларына температура чурумун, өөреникчилеринин болгаш сургууларның кээп турарын хүннүң-не контрольдаарын, мониторингинин түнелдеринин дугайында медээни доктаамал кириерин база айткан.

Уругларның 20 хуузу аараанының уржуунда келбээн болза, ол класска азы школага кичээлдерни соксадыр, ыңдыг уруглар садынче хүлээп алышыкынны болдурбас. Оран-саваларга дезинфекцияны доктаамал чорударын, хуу гигиенаны сагырының байдалдарын тургузарын, аш-чем чииринин, суук чүүл ижеринин чурумун хажытпазын, бактериялар узуткаар лампаларны шын ажылгаарын сүмелеп турар.

КЫДАТТЫҢ ШАГААЗЫ-БИЛЕ ТАНЫШТЫРГАН

Шагааны кыдат езу-биле уткуурунун талазы-биле ужуражылга тыва культура төвүнге болган.

Ол хемчегни «Тыва-кыдат кады ажилдажылга ниитилели» хөй-ниити организациязы (Сайзана Товуу) Тыва Республикада «Ушу» федерациязы-биле (Роберт Күнзек) кады эрттирген.

Байырлалга Кыдаттан келген кыдат дыл башкызы Сю Вэнь Вэнь болгаш студент Хуан Ю. Ушу Федерациязының спортчулары — 30 хире кижиге, Тываның күрүне университетинин КУР-нун Соңгу-Чөөн башкы университетинге болгаш Иштики Моолдун Хух-Хото хоорайының башкы университетинге стажировка эрттирген студентилери киришкенер.

Солун чугаалар болгаш

нарын олар көргүскенер. Чөөн чүк чугаайы-биле чаа чылды чыл бүрүде аңгы-аңгы үелерде демдеглээр дээрзин сагындыраал. Үнген чылда ону Кыдатка кажан уткуурун Ай календары чугаалаар. Ону 15 хонук дүргүзүндө демдеглээр, хүн бүрүзүн тускай чаңчыл болгаш езулал-биле уткуур.

2017 чылда кыдат чаа чылды январь 28-тен демдеглеп эгелзэн, ол февраль 11-ге чедир үргүлчүлээр. Ындыг турбуже байырлалдың дыштаныр хүннери ол чуртта 7 хонук — январь 27-ден февраль 2-ге чедир.

Тыва тибет чугагай езугаар шагаалаар дээрзин сагындыраал. Ол бо чылын февраль 27-де болур.

«Тыва-Онлайн» агентилел.

УРУГЛАР САДТАРЫНЫҢ ООЧУРУН КОНТРОЛЬГА АЛЫР

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол кожууннар-биле эрттиргени видеоконференция хевирлиг чөвүлел хуралына школа назыны четпээннерин өөредилгезинин шынарынче, кадрларның билиг-мергежилеринче, электронуг оочурга тургузарының болгаш олуттар бээринин ажык чарлыг болурунче кичээнгени угландырган.

Чазак Бажыңының хуралдаар залына Кызыл хоорайның уруглар садтарының эргелекчилери, өөредилге яамызының болгаш хоорайның удуртукчулары олурушкан.

7 хар четпээн назылыг уругларның кижизидилгезинин бол-

ылангыя Таңдыда — 13,2, Улуг-Хемде — 12,4, Кызылдың уруглар садтарында 10,3 уруг бир башкыга онаашкан.

Ындыг дең-дески эвес чоруктуң чылдагааны — кадр политиказын чедир ажилдап кылбайн турары деп, Чазак Даргазы айткан. Уругларны школа назы четпээн уруглар албан черлери-биле хандыраарының талазы-биле айтырыгга өөредилге яамызының болгаш тус чер бот-башкарылга органнарының кады хөдөлүшкүннеринин чаңгыс аай эвес болуп турары.

Тываның Баштыңы кичээнгени бо айтырыгже угландыргаш, өөредилгениң болгаш

кижизидилгениң байдалын туттунуп турар уруглар садтарын барымдаалап сайгарарын, илереттинген четпестерин даярый чайладырын өөредилге яамызынга дааскан. Школа назы четпээн уруглар албан черлеринин башкылары чаштарга шы-

нарыг өөредилгени хандыраар ужурлуг дээрзин Шолбан Кара-оол онзалап демдеглээн. Ада-иелеринин ай санында кирип турар төлөвиринин аңгы-аңгы уруглар садтарында чүге чаңгыс аай эвес болуп турарына сайгарылганы чорударын Тываның Баштыңы өөредилге яамызындан негээн. Ол ышкаш хоорайның Төлээлекчилер хуралы уруглар албан черлеринге ада-иелеринин кирип турар төлөвирин чарыгдап турарын ажык-чарлыг болдурарын хоойлу езугаар башкарынын чедип алыр ужурлуг. «Бистиң чединмес республикавыста спонсор болгаш эки тура дадывырлар муң-муң рубль болуп турар, ону шыңгызы-биле башкараар херек. Уруглар садтарында олуттар чедишпес үеде ол коррупцияны тыылдырып турар» — деп, Шолбан Кара-оол айткан.

«Ажык-чарлыг эвес чорук чүгө коррупцияны тыылдырып турар эвес, күрүнениң талазындан дуза алыр ужурлуг уругларга ол дузаны чедирер органы бербейн турар. «Өг-бүлөгө дээди эртемниг бирден эвээш эвес уруг» деп губернатор төлөвилелинге кол черни школа назы четпээн өөредилге ээлээр ужурлуг» — деп, Чазак Даргазы демдеглээн.

Санал-онал солчушкунунун үезинде регионун удуртукчузу уруглар садтарына олуттар алырының электронуг оочурун сагып турарына контрольду күштөлдирерин негээн. Оочур хажыдар чорук уругларын садиктерге тургузары-биле судче билдиришкени кириген ада-иелеринин дилеглерин хандырганындан болуп турары илерзэн. Оларга олуттарны берип турда, өске чаштарның эрге-ажыктары хажыттынып турар. Кызылдың

Төлээлекчилер хуралы 2 чылда адвокаттарның дуза-биле судче билдиришкени кигилеринин хараазын оочурда турарларның эргеле хажыттынып турарын судларга болгаш прокуратурадыңнадып, ону болдурбады дилеп турган.

Бо айтырыгны хоойлу езугаа шиитпирлеп болур дээр. Таңды кожуунун дүржүлү бадыткап турар. Федералдыг, регионалдыг болгаш черниң нормативтиг эрге-хоой актыларын үндезин кылга кожунун эрге-чагыргала олуттарны чүгө оочур езуга хуваарының чугулазын ол кументилерин барымдаалап судтарга бадыткап шыдаан.

«Электронуг оочурун сагып турары дээш депутаттарны контрольду чугула деп санаттар мен. Бир эвес онза чугу айтырыг, ооң иштинде суд негелде тургустунуп келзе, о хөй-ниитиге чугаалажыр херек. Судтарже билдиришкени кирип турар кижилер оларны дугайында ада-иелер, хөй-ниити дыңнап каар деп чүвени биллип алыр ужурлуглар. Олуттар манап турар кижилер электронуг оочур кедилг дээрзи билип алыр. Хүлээп алдынга шиитпирлеринин ажык-чарлыг чоруу деп чүве бо» — деп, Тываның Баштыңы демдеглээн.

Школа назы четпээннерин айтырыгларын хөй талазы сайгарган. Ону чөвүлел хуралдың киржикчилери — уруглар садтарының удуртукчулары кожуннарның тус чер бот башкарылга органнарының төлээлери онзалап демдеглээннер. Ангарский булува кудумчузунда туттунган «Алдын дүлгүүр» уруглар садының эргелекчизи Ольга Якушев республиканың уруглар албан черлеринге олуттар тудар айтырыгже доктаамал кичээнгени салып чорууру дээш, Тываның Баштыңына өөрүп четтиргени илергейлээш, Дарганың шиитпирлеп турары чидиг айтырыктары чогуур үезинде шиитпирлеттинер дээрзинге бүзүрели илереткен.

Чөвүлел хуралга уруглар садтарының өске-даа удуртукчулары, кожуннар чагыргаларының төлээлери саналы налын киригенер.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол ажык чугаа дээр башкылар ниитилежилгезинин четтиргенин илереткен.

«Тыва-Онлайн»

САЛГАЛ ДАМЧААН ШЕВЕР КЫС ТАНА

Найысылалдың мода сагыр кыстары Тана Сатты эки билер апарган. Аныяк дизайнер бодунуң стили-биле чогааткан бөрттерни, хөмден сумкаларны даарап турар. Сумка – кыс кижилер үчүн бүрүдө солуттунмас эди. Тываның соок агаар-бойдузунга бөрт база чугула черни ээлеп турар болганда, Тананың кылган ажилдары боттарының ээлери – чараш кыстарны тып ап турар.

«Ус-шевер авамның меңээ дамчкан салым-чаяны амгы үеде мээң аак мергежилем болу берген» – деп, аныяк сайгарлыкчы чугаалаар. Даараарын кырган-авазы авазына, а авазы уунга дамчытканы онзагай. Шевер устуң кырган-авазы Даңзы-Белек Александр Чүлдүмович – Ада-чурттуң туг дайынының киржикчизи. Дайын айлдарында Тананың авазының таазындан кырган-авазы дузаламчы айлдыр чылыг идик-хепти даарап, туг-хуузуң киригеннерниң бирээзи. Оон аңгыда ол чараш угулзаларлыг дай, дус хаптары, туткууштарны база даарап турган. Авазы, кырган-авазы аза-ла аажок шевер чорааннар. Олар бүлүзүң хергелелинге тыва тон-дары, чеңи-чоктарны, хол-хаптарны даарап турган.

Тана Май-ооловна бирги сумказын 1-класска даараан болду. Ол ынчан Трен-Бай-Хаак суурдан ырак эвесте Трен-Шат деп черге кырган ада-иези штаглап турган. Ачазының эрги хөм ртказындан болгаш эттеп каан анай жинден чүктээр сумканы чогаадып бараан. Тана Чөөн-Хемчик кожуунуң ыйыракан суурга төрүттүнген, шко-ны Кызылга дооскан. 2003 чылда азылдың педагогика институтунга циял башкы мергежилин чедип-ган. Өг-бүлелиг, 2 оолдуг. Амгы де «Алексеевский» садыг-саарылга аүндө оптика садында консуль-нт-садыгжы. Ол бодунуң даараан икаларын, бөрттерин ында-ла дел-и, садып-саарып турар.

«2016 чылдың декабрь төнчүзүндө эн – сайгарлыкчы сен» деп федерал-г программа-биле Москва хоорайга гип турган Россия чергелиг мөөрейге ржип турдум. Ооң кол сорулгасы – ээлеп чоруур сайгарлыкчыларның раанын идип үндүреринге инвес-рларны хаара тудары. Аңаа 55 гиондан 4 кижилер составтыг бөлүк ржип, төлөвилелдеривисти чедиш-ниг сайгарлыкчыларның мурнунга иглап турдуvus. Оларның орулгасы рхүнде-ле 5-6 млн. рубль. Мен аңаа видээнимден бир хөм сумкамда өрттөн чыпшырып каан саазынны кербей барган болган мен. Ону ргеш, жюриның эксперттери: «7000 н дугаар даараан сумкаң бе?» – деп тырган. «Ол дээрме сумканың өрттээр ийин» – дээримге, олар шуут кай-р ханмаан. «Чаңгыс экзemplарлыг л-биле даараан сумканы канчап индыг чийк өрткеке садып турар кижилер сен. Бодунуң ажилыңны, үеңни түс үнелевейн турар-дыр сен» – деп тап-катап чугаалап, кайгап турду. Мөөрейге идик-хеп даарап ийи кижилер дуvus, артканнарны көдээ ажил-ый, тудуг бүдүрүлгелерин таныш-рган аныяктар кирип турду. Албан у кезээниң соонда, Россияның дишкенин сайгарлыкчыларының рээзи, бизнес-консультант Вла-

димир Турман-биле ужураштым. Ол эгелеп чоруур сайгарлыкчыларның барааннарын даштыкы чурттарже идип үндүреринге дуза кадар билдингир кижилер. Владимир Турман мээң барааннарымны сонуга, сумка, бөрттеримге чараш хаптарны, тускай ылгавыр демдекти (бренд) чогаа-дып алырын сүмеледи. Даштыкы чурттарның мода сагыр кижилери чаңгыс экзemplарда хол-биле даараан идик-хепти дыка үнелээр болгаш 2000 муң долларга безин чайлыг садып алыр дээрзин айтып, арга-сүмезин ка-дып, дуза кадарын илеретти. Ооң-биле

интернетте «Вконтакте» социал четки дамчыштыр доктаамал чагаалажып тур бис» – деп, Тана Сат чугаалады.

Хөм сумкаларның өрттээ 1000 рубльден, а бөрттерниң 3800 рубльден өрү болду. Оон аңгыда ол блок-нот, паспорт даштарын, акша-хап-тарын база даарап турар. Бөрт бүрүзү бот-тускайлаң. Аныяк кижилер болгаш интернеттин шупту аргаларын ажы-лап, «Вконтакте», «Instagram» социал четкилеринде чагыдыкчыларынга чогаадып даараан бөрттеринин, сумкаларының фото-чуруун доктаа-мал салып турар.

Аныяк дизайнер кыска үе дургузун-да садып алыкчының күзели езугаар болгаш бодунуң чогааткан бөрттерин, сумкаларын садып, орулгалыг ажил-дай берген. Ынчалза-даа ол чааскаан четтикпейн турар. Дарый чагыс кээр-ге, ол ажилының соонда өг-бүлөзүңге кезээки чөмчү белекчээш, эртенгиниң 3, 4 шапка чедир даараан бөрттерин. Часкы үеде бажыңның девискээринде гаражының кырында оран-саваны чы-лыглааш, даараныр мастерскаяны кы-лып алгаш, немей ажилчын олуттарны ажадарын планнап алган. Тана Сат Каа-Хем суурда чурттап турар болгаш тус черниң чурттакчы чонну ажилга хаара тудар төвүңге чагыс киригеш, ол-ла девискээрде чурттап турар ус-шевер ажил чок кижини хүлээп алыр деп турар. Найысылалда хөм-биле тергип ажилдаар, дыңнаары кош-кап идик даараар мастерлерниң саны эвээш эвес. Оларның аразындан сум-ка даараар бир кижини ажилче хүлээп алырының аргазын аныяк дизайнер база өөренип турар болду. Инвалид кижилерни ажилче хаара тудары дээрме оларга улуг деткимче болур дээрзи билдингир.

Бөрттерни норка, дилги болгаш өске-даа кештерни хөм, драп, чылыг-

лап каан торгу аржылар, чымчадыр эттээн алгы-биле таарыштыр кат-тыштырып тургаш, шевер кыс даарап турар. Ооң хевирлери аңгы-аңгы: моданың чаартылгаларындан чыда калбас уругларга капюшон-моюн-ораар, пилотка... «Капюшон-моюн-ораарлар дыка эптиг, кудумчудан садыг азы албан черлеринге кирип келгеш, ону тудуп алгаш турбас, аңаа артынче ушта октап алыр» – деп, Тана чугаалаар.

Кештерни болгаш хөмнү Ново-сибирск хоорайдан чагыдып алырга, транспорт компаниялары эккеп бээр болду. Тананың бөрт даарап турар үезинде бажыңга аңгы-аңгы бодалдар база кирип кээр. Ынчангаш эгезинде даарап алыр дээр бөртүнүң хевир-төнчүзүңдө сыр өске кылдыр-даа үнүп кээр. Ооң бөрттери бодунуң ээзин үр-

даа болбайн тып алыр дээрзин аныяк дизайнер хүлүмзүрүп чугаалаар.

Тана Сат ТР-ниң Аныяктар херек-териниң талазы-биле болгаш спорт яамызындан 120 муң рубль деткимчени 2016 чылда алгаш, 1 хеп даараар маши-наны садып алган, а хөм даараар ма-шинаны чагыдып алган, манап турар. Бажыңда авазындан артып калган хеп даараар машиназы база бар. «Дүрген – 2016» аныяктар шуулганын-га ол бодунуң төлөвилелин камгалап ал-ган. Аныяк шевер кыс сумкаларны 2016 чылдың март айда, а бөрттерни ноябрь айда даарап эгелзэн. Эр бөрттерни да-араары ооң мурнуку планнарында. Ол бот-тускайлаң бөрттер даараарындан аңгыда эрги бөрттерни база чаарты эде даарап турар.

Кижилер бүрүзүңүң кедиксээр бөртте-ри, тудуксаар сумкалары аңгы-аңгы болганда ол кезээде чогаадыкчы чаа дилээшкенинде. Интернет четкизи-нде моданың өскерлишкени-биле бир деңге сумка, бөрттерниң хевир-лерин чаартып, бодунуң бодалдарын кирип тургаш, чогаадыкчы ажилдап турар. Кыска бөрттерден аңгыда, часкы, күскү бөрттерни база даарап турар болду.

Сөөлгү чылдарда Тывада диза-йнерлерниң саны көвүдөп турар. Ше-верлеривис боттарының чогаатканы чараш идик-хевин, суй белектерин даарап, чаңгыс чер-чурттугларын өөртүп, Россия, республика чергелиг делгелгелерге барааннарын таныш-тырып турарына өөрүвес аргажок.

Аныяк шеверниң ажил-херээ бү-дүнгүр болуп, дизайн-мастерскаязын улгаттырып, чүгле республиканың эвес, а делегейниң кыстарын чаа-чаа сумкалары, бөрттери-биле өөртүр-ле болзунам.

Авторнуң тырттырган чуруу.

АНЫЯК КАДРЛАРНЫ БЕЛЕТКЭЭР

Тываның күрүне университетинге республиканың массалыг информация чепсектеринин удуртукчулары студентилер-биле «Журналист – мергежил» деп темага ужуражылганы январь 27-де эрттирген. Аңаа Чазак Даргазының информатизация болгаш харылзаа, радио болгаш теледамчыдылга айтырыглары харылаар оралакчызы Максим Тунев, ТР-ниң информатизация болгаш харылзаа сайыды Рустам Грицюк, Тываның Баштыңының дузалакчызы Павел Семенукин, ТКУ-ниң ректору Ольга Хомушук, «Тыва» КТРК-ның директору Андрей Чымба, «Тува-24» телеканалдың шеф-редактору Ою-маа Көшкендей, «Новый век» телеканалдың шеф-редактору Нана Шангина болгаш өскелер-даа киришкен.

ТКУ-да «Медиа-М» деп студентилерниң парлалга албаны ажилдап турар. Ооң-биле чергелештир университеттин солуну база бар. Ужуражылга-га аңгы-аңгы факультеттерниң студентилери, Кызылдың «Аныяк» өөредилге төвүнүн «Журналис-тика» угланышкынының өөреникчилери идепкейлиг кирип, арга-дуржулгалыг журналистерден сонуг-гаан айтырыгларына тодаргай харыларны алган.

Юридиктиг факультеттин студентизи Кежик Кун-гааның «Журналисти истелге кылып тургаш, бир эвес шыңга дүүшпес материал үнүп келген болза, кым харылаар?» – деп айтырынга «Новый век» телеканалдың шеф-редактору Нана Шангина мынчаар харылаады:

— Профессор журналист истелге кылып тургаш, херектин шупту талаларын барымдаа-лаар ужурулуг. Бир эвес чаңгыс талалап сайгарып каан болза, ол дээрме ооң дуржулга чогу-дур. Бир эвес меге медээ үнүп келген болза, ол дээрме чүгле журналист эвес, а бүгү телеканалдың азы солунуң харысалгазы болур. Ынчангаш мындыг чөрүлдээлиг таварылгаларны болдурбас дээш, ажилдаар ужурулуг бис.

Журналист – ажилының аайы-биле амыдырал-дың шупту адырларын билер кижилер. Ол чурттакчы чонга чедингир дылга медээни, информацияны дамчыдар чугула харысалгалыг кижилер болур. Чурттакчы чон байырлалдар хүннеринде дышта-нып турар болза, журналист кижиге ол кидин түлүк ажилдаар үелер. Ынчангаш журналист кижиниң телефону дыштаныр хүннерде-даа, орай кезээ-даа кезээде харылзаада турар ужурулуг. Ужуражыл-гага журналист этикадан эгелзеш мергежилдин «чажыттарын» арга-дуржулгалыг журналистер студентилерге таныштырган. Оон аңгыда орус, тыва литературлуг дылга бижир аныяктар кадр-лар чогуунуң дугайында айтырыгны база көдүргөн.

«Тележурналист кижилер кандыг шынарларлыг бо-лур ужурулуг?» – деп, студентилерниң айтырыны-га КТРК-ның директору Андрей Чымбаның харызы:

— Эң-не кол чүүл – күзел. Бистиң телеканал тележурналист мергежилин сонугаар аныяктарга стажировканы эрттирип турар. Изиг күзел болгаш со-рулга турда, кижилер кандыг-даа мергежилди шын-гээди алыр. ТКУ-нуң доозукчузу аныяк журналист Шаанак Буяндыны республиканың телекөрүкчүлери эки та-ныыр апарганы ооң херечизи.

Чазак Даргазының информатизация болгаш харылзаа, радио болгаш теледамчыдылга айтырыг-лары харылаар оралакчызы Максим Тунев социал четкилер дамчыштыр Тывага хамаарыштыр багай салдарлыг медээлерни салып турарын демдегеп, республиканың кайгамчыктыг чараш бойдус-чуру-малдыг черлерин, культуразын, чедишкенин, солун, ат-алдарлыг кижилерин социал четкилерге салыры күзениң дээрзин айткан.

Ужуражылгага ТР-ниң информатизация болгаш харылзаа сайыды Рустам Грицюк ТКУ-нуң удур-тулгазы-биле сырый харылзаалыг ажилдаарын дугурушкан. ТКУ-ниң ректору Ольга Хомушук жур-налистика факультетин ажадарын дыңнаткан. Найысылалдың телеканалдары, солуннары сту-дентилерге мастер-класстарны болгаш оон-даа өске хөмчеглерни эрттирерин планнап алган. Студентилерниң хөй кезин журналист мергежилди сонугаар, дээди эртем чедип алгаш, ажилдаар күзелин илереткен. ТКУ-нуң проректору Алена Сто-роженко «Шын» солуну студентилерниң амыдырал-чуртталгазын доктаамал чырыдып турарын онзалап демдеглээш, өөрүп четтиришкенин илереткен.

Хөйү чаңгызы дээш... азы бай-шыдалдыгларга «ядыларны» кадар.

«Хакасияның баштың регионнарны каттыштырар дээн оралдажышкынны чурттап эртип шыдаар бе?» деп эге-биле удуртукчу албан-дужаалга ажилдааш, регионнуң сайзыралы дээш ажыктыг ажилдавайн турар регионнар баштыңнары бүзүрөттүргөн девискээрлер-биле эдилээн албан-дужаалын кады оскунар чадавас дээрзин «Хакасия» медээлер агентилели дыңнаткан. Чоннуң амыдырал деңгели экижип, чедиш-кинниг ажилдап турар девискээрлерге кадар дээн хожудаңгай ажил-агылгы республикаларның санында Хакасия база кирип турар. Бо регионну кожасы Красноярск крайга кадар чадавас деп даап бодаашкыннар бар.

А эксперттерниң санап турары-биле, чоокку ийи чылда РФ-тиң административтиг картасы өскерлир чадавас. Девискээрлерни каттыштырган түңнелинде албан-дужаал эдилээн дарга-бошкаралар аппаратын кызыргаш, бюджет акша-хөреңгизин камнап, хожудаңгай регионнарда чоннуң амыдырал байдалын экижидип ап болур дээрзинге идегеп турарлар.

Шынап-ла, Хакасияның баштыңының буттарының адаанда чер «сойлуп» чоруй баар деп барбаан бе? Чымчадыр чугаалаарга, сөөлгү үеде аңаа бүзүрөл кошкан. Ук регионнуң сайттарындан эгелээш өске-даа албан-дужаалдыг дарга-бошкаралар аразында хойлу-дүрүм үрээшкени-биле холбашкан херектер бо-ла болу бээр апарган. Ынчалдыр кем-херек үлгедиишкени-биле холбашкан херектер барза-барза, Хакасияның баштыңының администрациясының удуртукчузунга четкеш, бо дарга эдилээн албан-дужаалын ажылгап, организастыг кем-херек үлгедикчилериниң бөлүү-биле кады сүлчээлешкеш, меге документилер-

ДЕВИСКЭЭР ТУРГУЗУУ ӨСКЕРЛИР ЧАДАВА

биле күрүнениң хөй түңнүг акша-төгериин өскээр чарыгдан, хөй миллион акшага хээли алган деп буруудаттырып турар.

Бюджет ажилдакчыларының акшашалыңын доктаамал саададып, чиигелделиг эм-таң ап турар кижилерге оларны бербейн турарын регионнуң удуртукчузының багай ажылы деп санаан. Эксперттерниң чугаалап турары ышкаш, бай-шырак регионнарда кошкартарын кадып эгелээр болза, албан-дужаалынга чүгүлө шырак дээн губернаторлар артып каар, а Хакасияның баштыңы ол санче кирбейн турар.

Регионнарны каттыштырар дугайында чугаалар херек кырында бадыткатынып, амыдыралга боттанып эгелээр чүве болза, дотация акшазы-биле чурттап турар регионнар-биле кады Москва, Ленинград областар чалгыга алзыр чадавас.

Херек кырында алырга, федералдыг төп регионнарның саң-хөө айтырын шиитпирлээр-биле бүдүн комплекстиг хемчеглерни ап турар. Чижээлээрге, бо үнүп келген чылда РФ-тиң субъектилеринге эвээш хуулуг бюджет чээлилерин бээр-биле кады, күрүне деткимчезин 9 хуу өстүргөн (1,6 трлн. рубль чедир). Ооң-биле чергелештир Кремль биле Саң-хөө яамызы губернаторлардан бюджет акша-хөреңгизинге чарыгдалдарны болгаш күрүне мурнунга өрезин, күрүнөден дотация кылдыр ап турар акшаландырышкынның деңгелин кызырарын негеп турар. 2017 чылда шак ындыг дотация акшазының ниити түңү 738 млрд. рубльге деңгешкен.

Төптөн ыйышкыннар турза-даа, дотациялыг регионнарның саны кы-

зырлыр туржук, харын-даа өзүп турар: 2001 чылда регион-донорларның саны 20 чедип турган болза, амгы үеде оларның саны чүгүлө 13 арткан. Красноярск край, Коми Республика, Челябинск, Ярославль, Липецк областар саң-хөө талазы-биле бот-тускайлаң чоруун чидирген. Калужск областың губернатору Анатолий Артамоновтуң бодалы-биле «регионнарның сайзыралче чүткүлүн куду басып, дотацияже чыгап турар чедимче чок бюджет политиказы регион-донорларның санын кызырган».

«Дотациялыг регион федералдыг деткимчени хойлу езугаар алыр эргелиг, а регион-донор, чижээ, Калужск областы дик, бюджет хандырылганың үнөр дөзү – дотация акшазы албайн турар-даа болза, чамдык федералдыг программаларның кады акшаландырышкынынга киржип, хөй түңнүг акшаны чарыгдан турар» – деп, Анатолий Артамонов «Российская газета» солунга интервьюзунга чугаалаан.

Бюджет акша-хөреңгизинге камналганы алыры-биле чурттуң административтиг девискээр тургузуун таарымчалыг болдурар деп турары бо. Девискээрлерни улгаттырарының чаа чалгы бо удаада Москва, Подмоскovie болгаш Ленинград облазы-биле Петербургту таварыыр чадавас. Эксперттерниң санап турары-биле, ол ышкаш чазак болгаш президент аппаратында чоок кижилерниң дыңнадып турары-биле, 2017-2018 чылдарда Россияның административтиг картасы дараазында хевирге өскерлир чадавас: Москва облазын найысылалга кадар, Ленинград облазын Петербурга, Тюмень облазы-биле Ханты-Мансий

болгаш Ямал-Ненец округту ч регион кылдыр, Архангельск об Нанай автономнуг округка, Черткини Свердловск областа, Хакасия Красноярск крайга, Алтай Республик шору сайзыраңгай Алтай крайга, Адылазын болгаш Еврей автономнуг о Хабаровск крайга кадар. Ындыг-даа губернаторлар регионнарны каттырарынга удурланып, а бай-шыдал регионнарның удуртукчулары хожу кожолары дээш харысалга алыр ажы-биле ойталап турарлар.

Регионнарны каттыштырар баштайгы чалгы 2005 чылда эгел сагындырып каалы. Ынчан Пермь область-биле Коми-Пермьяцк автономнуг округту Пермь край кылдыр тургузуп, Ийи чыл эрткенде Корьяк автономнуг областы Камчатск областа каткан соонда Камчатск край тывылган. Чылга чедир Таймыр болгаш Эвенкийск округтар Красноярск крайга, а Амурск автономнуг округ Чита область каттыжып, Забайкалье крайны тургузуп, а Усть-Ордынск Бурят автономнуг округ Иркутск облазынга каттыштырган.

Хожудаңгай диртип, бай-шыдал жаларыңа «чиртип алган» регионнар губернаторлары шупту-ла сайттарга кады чымчак креслоларындан чай чадавас апарган. Ынчаарга регионнар каттыштырган түңнелинде хожуда черлерде чоннуң амыдырал деңгелин шынап-ла, экижий бээр бе, канды Ону амыдырал боду-ла чайгаар көрү бээр.

Интернет материалдары
Даш-оол МОНГУШ белет

Ак халаттыг кижилер

ЧОНУМГА ДУЗА КАДАР ДЭЭШ...

Тывада алкоголизмден болгаш наркоманиядан аараан кижилерниң саны кудулап турар. Республиканың наркология диспансериниң даңзы-зынга 2015 чылда аарыг улустарның саны 5757 турган болза, 2016 чылда бо сан-фактылар 4853 кижиге чедир кызырылган.

Республиканың наркология диспансеринде шак мындыг берге аарыгга таварышкан улусту эмнел, кадык амыдыралче эглип келиринге дузаны кадып турар. Аңаа 21 хонук дургузунда аарыг кижилер мага-бодун арагадан арыгладып эмнеткениниң соонда, араганың азы наркотиктерниң бак салдарындан шуут адырлып алыр

деп шиитпирлээр наркологи диспансериниң эмчи-реабилитация салбырынга эмнээшкенин уламчылаар. Диспансерниң аныяк психиатр-нарколог эмчизи Снежана Хомушк бо мергежилди аңаа звес шилип алган болду. Ол даайының арага ижеринге хандыкшып турарын эскергеш, амгы мергежилдин шилип алган. Аныяк эмчи Алтайның күрүнениң медицина университедин чедишкенин дооскан.

2011 чылда Снежана Алексеевна республиканың наркология диспансеринге уругларның болгаш элээдилерниң психиатр-наркологу болуп, ажилчын базымнарын эгелээн. Дээди өөрөдиге чериниң 6-гы курсузу турда, ооң даайы

чок болган. Ынчалза-даа аныяк эмчи араганың уржуундан аарыг берген улуска дуза кадары-биле бо амыр звес мергежилди шилип алганы бо. Шынар чок арага, эзиртир суксуннар ишкеш, хорананган кижилерниң амы-тынын камгалап турда, чамдыгы чалчып-даа, кончуп-даа турар таварылгалар турар дээрзин Снежана Хомушк чугаалаар. Санитар оолдар эзирек кижилерни оожуктуруп, эмчилерге дузалажып турар.

Кышкы байырлалдар соонда ында эмнедип турар аарыг улустарның саны 75 чедер берген. Коридорда безин чыдарлары бар. Ында алкоголизмден хөй кезинде херээжен чон эмнедип турарын эскерип болур.

Снежана Алексеевна Барыин-Хемчик кожуунуң Кызыл-Мажалык суурга төрүттүнгөн. Өөнүң ээзи Юрий база эмчи. Ол ТР-ниң суд-медицина экспертизаның бюрозунда судмедэксперт эмчи. Хомушкарның өг-бүлөзи ийи уруглуг. Улуу Алексия – 5 харлыг, бичизи Алина – 3 харлыг. Олар уруглар сады барып турарлар. Аныяк эмчи 2016 чылда И.М. Сеченов аттыг Москваның күрүнениң медицина университединге ийиги дээди эртемни (судпсихиатрэксперт) база чедип алган болду. Аарыг улусту эргий кезип тура, Снежана Хомушк оларның-биле чылыг-чымчак чугаалажып, кичээлгеги дыңнап, арга-сүмезин кадып турду.

«Аарыг улус аразында канчаар-даа аажы-чаңаар кижилер бар. Чижээ, эзирини элээн апарган кижилерни чыттырып алырга, чалчыттынып кончуттунар. Даштыгаар салбаска, билдиришкени бижири бис деп кыжанырлары-даа бар. Ам канчаар, ол дээрге аарыг улустар-дыр. Шуптузун дыңнап, оларның кадыкшылының байдалын эки билип, эмнээр бис. Элээн

хонук дургузунда арага ижипкен кижиге эгелей бээрге, ооң психиказы коң чылдагаан чок ажынып кылыктанып радаачал апар. Ынчангаш олар эгези арагадан арыгладып эмнеткен соо сагыш-сеткил, иммунитет көдүрер ойтуту шайлар ижер, хөгжүм терапий физиотерапия («ОхуСпа» деп дерик рекселге аарыг кижини чыттырып ал хөгжүм-биле оожургадыр, мага-бот нугушкунун кылыр, кургаг бус, кислород биле... эмнээр), «Электросон» (тус карак шили кедиргеш, ток дамчыш сагыш-сеткилин, нерв системазын оожургадыр) дузаны-биле эмнээшкенин турар. Диспансерниң даңзында турар аарыг кижилерни чылда 2 катап кож бүрүзүн эргий кезип, бажыңнарынга дип, хынаарыыс база албан.

Эң-не кол чүүл – профилактика. Дээрге өөрөдиге черлеринге ара наркотиктерниң багай салдарының болгаш амыдыралдыг кадык овер-хевирин дугайында лекция, кичээлдерни эрттири, буклеттерни үлээри болгаш оон-д өске хемчеглер-дир. Диспансерде 5-31, 6-05-87 дугаарлыг «бүзүрел телефоннары» 24 шак дургузунда ажилдап турар. Арага ишкеш, баксырай берип болзунарза, телефон дамчыштыр наркологи эмчилерниң арга-сүмезин база билур силер» – деп, психиатр-нарколог эмчи чугаалады.

«Араганы тигерге, аржаң үнө аржаңны тигерге, коржаң үнө, коржаңны тигерге, хоран үнө» деп мерген угаанын өгбелеривистиң арагадан хоран чедир каш базым деп салгалдарын арттырып каан чагы улуг ужур-уткалы. Араганы кижиниң бодунуң күзели чыг турда, кым-даа аксынче куду бербей болгай. Ынчангаш багай чаңчылдарды ойталап, эки кадык амыдыралды шилип алылыңар.

Шончалай ХОВАЛЫ

Авторунуң тыяматтыг азы...

Психиатр-нарколог эмчи Снежана Хомушк.

Бөгүн, январь 31-де, делегейде сураглыг
чурукчу Надя Рушева 65 харлаан

МӨҢГЕ СЫЛДЫС

Кайгамчыктыг салым-чаяаны бичиизинде-ле чайнай бергеш, ол-ла хевээр чырып чоруур, а боттары бо сарыг өртемчейден эрте-ле чоруй баар кижилер бар. Оларның бирээзи — Надя Рушева.

Надежда чогадыкчы салым-чаяаны кижилерниң чаңгыс уруу. Азы Николай Рушев янзы-бүрү херекселдеринге ойнаар, ол болгаш аянын үнүг опера ажызы чораан. ССРЭ үезинде Свердловск, Куйбышев крайларның опера театрларына ийишкинниг ажилдап турган. Николай Рушев чурукчу база салым-чаяаны болгаш, Москваның Стааы институтунун уран чурулга салгазының салбырынче өөренип алгаш, ону дооскан. ССРЭ-ниң Стааы чха кирген Тыва автономнуг астың хөгжүм-шии театрының кол чукузунга Рушеви 1945 чылда ажил-дып чоруткан. Аңаа ажилдап тургаш, ба балеттиң баштайгы артистериниң бирээзи Наталья Ажыкмаа-биле өг-бүлө кал. 1950 чылда оларны Моолче ажил-дып чоруткан, 1952 чылдың январь 1-де уруу Надя төрүттүнген. Моол лама чыгууру Найдан деп адаан. Бо аттың азы «Мөңгө назынныг» дээн. Надяның чыгуу-хуузу ылап-ла ыңдыг болган — оң чурукчу салым-чаяаны, чурраан чуруктары, алдары бо чырык өртемчейде мөңгө салгалган.

Уруу беш харлыг турда-ла оң чуруур

салымныын ачазы эскерип каан. Ачазы тоолдар номчуп эгелээр-ле, бичи Надя саазын биле карандаш алгаш, тоолдарның маадырларын бодунуу-биле чуруй кааптар болган. Уруунуң чайгаар чуруур салым-чаяанын ада-иези углап-баштаар, чурулга билиглеринге ону өөредир деп шене-взэннер-даа. Оң ол хандыкшылы чоорту эрте бээр боор деп-даа бодап турганнар. А Надяның чуруктар чуруй кааптары улам чараш, улам дүрген, онзагай апарган. «Салтан хаан дугайында тоолду» Николай Константинович номчуп орда, ол тоолда болуушкуннар, оң маадырларының дугайында 36 чурукту уруу янзы-янзы кылдыр чуруй каапкаш, ачазын шуут кайгаткан. Чуруурунга Надяның элдепиг салым-чаяаннын ада-иези магадана-даа, уруун чурулга бөлгүмнеринге, школаларга өөретпээн. Чүгө дээрге Николай Кон-

стантинович боду чурукчу кижиге болгаш, чурукчуларны өөредириниң аргалары оң уруунуң чуруурун онзагайын классиктиг хевирже кирип каап болурун эндевээн.

Надя чурукту чүгө чаңгыс чуруур, чурраан чуруу оң сеткилинге таарышпас болза, ону эде чурувас, чурук чурраан саазынны ора соп кааптар чораан. Карандаш, фломастер, школачы демир-үжүк-биле чурууру аңаа дыка эпиг турган. Надяның чуруктар чуруур аяны «салгынның эзини ышкаш чик» деп көрүкчүлөр магадаар. А бичи чурукчу боду: «Чуруктар карактарымга көстүп кээрге, ону саазынга ол-ла хевээр дүжүрүп чуруп каар-дыр мен» — деп тайылбырлаар чораан. Оң чуруктарын магадап көргөн кижилер: «Ол дээрге бургандан чаяаган салым-чаяандыр» — деп чугаалажыр.

1964 чылда Надя бешки класска өөренип, 12 харлыг турда, «Юность» журнал оң чуруктарының баштайгы делгелгезин организаастааш, №6 үндүрүлгезинге парлаан. Оон-на бичи чурукчунуң чуруктарына сонуграл чуртка болгаш оон дашкаар хайнып үнген. Москвага, Ленинградка, Польшага, Чехословакияга, Румынияга, Индияга оң чуруктарының делгелгелери болган.

Надя Рушева 13 харлыында «Евгений Онегин» деп шүлүктээн романага чуруктары чурраан. «Романың маадырларының сагыш-сеткилин Александр Пушкинниң бижээни олчаан Надя илередип чурраан-дыр» деп оларны көргөн чурукчулар, чогаалчылар үнелзэннер. Лев Толстойнуң «Дайын болгаш тайбың», Михаил Булгаковтуң «Мастер биле Маргарита» деп романына чуруктары чурраан.

Ону хөмө ап келген мактаашкыннар, магадаашкыннарны Надя боду херекке албаан ышкаш, эш-өөрү-биле эпиг-найралдыг өөренип, ойнап-хөгөп, мультипликатор-чурукчу боорун күзеп чораан. Александр Пушкинниң дугайында

барымдаалыг кинога тырттырып чорааш, Надя 1969 чылдың март 5-те Ленинградтан ачазы-биле кады чанып келген. А март 6-да эртен өөренип чоруур деп тургаш, Надя хенертен моорай берген. Оң амы-тынын камгалап алыр арга ынчан эмчилерге чок турган. Бажының мээзиниң дамыры үзүлгөш, Надя ада-иезинден, эш-өөрүндөн, чуруктарындан, көрүкчүлөрдөн чарлып чоруткан.

Надя Рушеваның чурраан чуруктарының сан-түнү билдинмес. Ол бодунуң чурраан чуруктарын эш-өөрүнге, көрүкчүлөргө, таныыры кижилерге белекке берип чораан. Чагааларга чурраан чуруктары база хөй,

чүгө дээрге Надяга чурууру — чаңгыс шыйган ышкаш. Чижеглеп санаарга, ол 12 000 чуруктары чурраан. Надяның чуруктарын Тываның Алдан-Маадыр аттыг национал музейинде, Москвада Пушкинниң музейинде, Эртемнер академиязының Петербуртта музейинде, Лев Толстойнуң Москвада музейинде дээш Россияда болгаш даш-тыкы чурттарда музейлерде камны-биле кадагалап болгаш делгеп турар.

Шаңгыр-оол МОНГУШ,
парлалга материалдарын ажыглаан.
Чуруктары интернеттен алган.

Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, тыва эки турачы Ооржак Доржу оглу От-оол дугайында бижээн материалым «Шынның» 2016 чылдың июнь 23-түн үндүрүлгезинге парлаттынган. От-оол Ооржактың кады төрзэн чаңгыс акызы Төмүр Ооржактың өг-бүлөзи, оң ажы-төлү, салгалдары-биле таныштырар-дыр мен.

Эвүр кожуунуң Саглы сумунга Ооржак Магааның уруу мерек-биле Төмүр өг-бүлө чурттап берген. Оларның уруу, өөрүшкүзү Үдүүне 1936 да, оглу Оолак 1937 чылда, уруг Көк 1940 чылдың апрель 1-де төрүттүнген.

1943 чылда Саглы сумузуңга школа тудары-биле эр кижиге үнүгө школа тудуунга херек кезип эккээрин онааган.

Урун Хеймеректиң акызы Доржу элдертип алгаш, тайга үнгөш, катар кезип ажилдап чоруп таннар. Аңдарлып баткан куту чааскаан көдүрүпкеш, а черге Төмүрнүң «адының хоя» берген. Кайгамчыктыг эскежээ Төмүр хып дээн чаңгыс уруу-ла күш-ажыл үезинде кыт кире» бергенинге өөнүң и Хеймерек-даа, Төмүрнүң дөргүл-төрелдери-даа, ажы база Саглы сумузуңуң бүгү хомудап, хараадап, качыг-артканнар. Саглы сумузуңуң дээн оолдарының бирээзи уруу Төмүр ол-дур дижиб аннар.

Хеймерек адазы чок арт-чаш үш ажы-төлүн өскүссү-ейин, азырап өстүрүп тургаш, Адырже көжүп ажа берген. Төмүрнүң кыс уруу Көктүн алгалы. Саая Көк Барыын-

Өлүм чок полк: кым-даа, чүү-даа уттундурбаан

ЭКИ ТУРАЧЫ ОТ-ООЛ ООРЖАКТЫҢ САЛГАЛДАРЫ

Эки турачы От-оол Ооржак.

Хемчик кожуунуң Эрги-Барлык школазынче өөренип киргеш, 1958 чылда ол-ла школаны чедишкинниг өөренип дооскан. Час-Адырга 1959 чылда Салчак Дембирелдин оглу Александр биле Көк өг-бүлө тудуп чурттап бергеннер.

Төмүрнүң уруу Көктүн ачазының-даа, авазының-даа ук төөгүзүн алыр чүве болза, арыг Ооржактар. Та канчап, чүгө Саая фамилиялыг апарган? Ону мен тайылбырлап шыдавас мен. 1945 чылда Барыын-Хемчик кожуунга документилен кылып эгелээрге, Хеймерек бодунуң ажы-төлүн шуптузун Саая деп фамилиялыг кылдыр кылдырткан болган. Оолдар, кыстары шупту Ооржактар турар ужурлуг.

1960 чылда Көк биле Александр Мөңгүн-Тайга кожуунуң

почтага ажилдап эгелзэннер. Мөңгүн баштыг, онза чараш бой-дус чурумалдыг Мөңгүн-Тайга биле Ак-Баштыг ийи ыдыктыг таңдылар элери ээ көрнүп, бурган белзэн шаңнап, онзагай дун оолду 1961 чылдың сентябрь 9-та хайырлаан. Оглун Алексей деп адап алганнар. Алексей бир хар ажыр өзүп доругуп, кылаштай бергенде, өг-бүлениң ийи дугаар сылдызы көстүп, 1962 чылда оглу Андрей төрүттүнген.

1963 чылда Көк биле Александр Салчактарны Барыын-Хемчик кожуунуң милицияга ажилдаары-биле чоруткан. Милиция шугумунга ажилдап чоруп турда, 1965 чылдың алды айың 26-да Салчактарның өг-бүлөзиниң үш дугаар өөрүшкүзү, кыс уруу Анюта чаяаттынган.

Александр Салчакты Москваның милиция школазынче өөредип кирирге, бүдүн өг-бүлө ажы-төлү-биле кады чорупканнар. Ачазы студентилеп өөрөнгөн, авазы Көк Москваның уруглар садтарының бирээзинге ажилдап турган. Ол-ла садикке Салчактарның өг-бүлөзиниң үш ажы-төлү омак-хөглүг, ойнап-хөгөп өзүп турда, ачазы милиция эртемни өөренип доозуп алырга, катап-ла шупту өскөнтөрзэн Тывазынче эзп чанып келгеннер. Александр Салчак Таңды кожуунуң Бай-Хаакка милицияга 3 чыл дургузунда эрескежээ ажилдагн. Ийи оолдары Алексей биле Андрей Бай-Хаак ортумаа школаның эге школа-

зынче өөренип киргеннер. Көк Төмүровна ол-ла черге бухгалтерлеп, оон партия райкомунга, Кызыл хоорайже көшкүжө, үрөтүнелдиг ажилдаан. Александр Салчактың милицияга эки ажылын үнелзэш, республиканың Иштики херектер яамызынче депшиткен. Бердинген ажылынга, хүндүлүг дыштанылгаже үнүгө чедир, харысалгалыг, хөй шаңнал-макталдарлыг ажилдааш, подполковник эрге четкен. Чоокта чаа 80 хар юбилейин көвей чону, эш-өөрү, төрелдери, ажы-төлү, ажы-төлүнүң ажы-төлү-биле өөрүшкүлүг демдеглзэн.

Көк Төмүровна Салчак (Саая) Кызыл хоорайга көжүп келгеш, чаа ажиттынган «Саян» универмагынга садыгжылап, оң кассазынга ажилдаан. Оон Кызыл районнуң милицияга бухгалтерлзэш, ИХЯ-ның адрес бюрозунга, хүндүлүг дыштанылгаже үнүгө чедир, ажилдаан. Дуңмаларының, ынак чуржуларының сүмелекчизи Көк Төмүровна угбавыска, кырган-ававыска аас-кежикти, каң дег быжыг кадыкшылды, узун назынны күзедивис.

Салчактарны оолдары Алексей биле Андрей, кыс уруу Анютазы дээди эртемнерни шупту дакпыр-дакпыр чедип алганнар.

Алексей Салчак Иркутскиниң юридиктиг университетинге дээди эртем доозуп алгаш келгеш, Улуг-Хем кожуунга, оон Таңды кожуунуң Бай-Хаакка судья-

лап ажилдаан. 2002 чылда 41 харлыында чок болганы хомуданчыг. Алексей биле Людмила Салчактарның өг-бүлөзиниң дун кызы Аржаана Алексеевна бо хүннерде Кызыл хоорайың Арбитраж судунда ажилдап турар. Оларның ийиги кызы Чинчи Алексеевна база-ла судта ажилдап чоруур.

Салчактарның ийиги оглу Андрейи Нина Долгар-ооловна Тугжу-биле өг-бүлө тудуп чурттаан. Оларның дун уруу Алдынай Андреевна Кызыл кожуунда садыгжылап ажилдап чоруур. Бо өг-бүлениң ийиги оглу Алдын-Херелди, авазы чок апаарга, кырган ада-иези өстүрүп, эртем-билигге чедирген. Ол таксистеп ажилдап турар. Өөнүң ишти Ойдууаа Анна «Саян» универмагында садыгжы.

Анютаның өөнүң ээзи казах оол Сергей Полевода. Олар иелзэн Томскиниң юридиктиг университетин доосканнар, кайызы-даа адвокаттар. Полеводаларның аксының-кежи — ийи кыстары. Кызы Любовь Сергеевна италиян оол-биле өг-бүлө туткан. Бир оолдуг.

Ийиги уруу Тамара Сергеевна бурят оол-биле өг-бүлө туткан. Улан-Удэде чурттап, ажилдап чоруур. База бир оолдуг.

От-оол Ооржактың чаңгыс акызы Төмүрнүң уруу Көктүн төөгүзү мындыг кайгамчыктыг онзагай, ажы-төлү өөр-өнер болган.

Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, тыва эки турачы Ооржак Доржу оглу От-оолга алдар болгаш мактал!

Улуг Тиилелгениң байырлалы Май 9-та оң чуруун салгалдары Өлүм чок полктун одуруунга бедик тудуп чоруурлар.

Тамара ООРЖАК,
Төмүр уруу Көктен дыңнап бижээн.

«ШЫННЫҢ» почтазындан

Сактыышкын езулалы

ЭРГИМ ЭЖИМ ДУГАЙЫ

1962 чылдың октябрьда шеригден халажып келгеш, «Тываның аныяктары» солунун редактору Валерий Шаравииниң авырлы-биле аңаа ажылдай берген мен (1962 ч. октябрь 13). Солунга Б.Карашпай, В. Серен-оол, О.Хөвөңмей, Д. Шаңгыр-оол, Ч. Кара-Күске, Ш. Куулар, В. Маадыр болгаш өске-даа аныяктар ынчан аңаа ажылдап турган.

Редакцияга ийи чыл хире ажылдап турумда, Хабаровскиниң партияның дээди школазынче өөредип чорудупкан. Аңаа дөрт чыл өөрөнгөш (1964-1968 ч.ч.) доозуп, чанып келиримге, дедир-ле төрөз редакцияга харыс-салгалыг секретарь кылдыр томуйлаан. Редактору Москваның Ломоносов аттыг күрүне университетиниң журналистика факультетин дооскаш, баштай «Тувинская правда» солунга ажылдап турган Монгуш Бора-Хөө огул Василий. Ол 1966 чылда «Тываның аныяктары» солунун килдис эргелекчизинге бир чыл ажылдаан соонда, харыс-салгалыг секретарьга, дараазында чылын редакторунга томуйлаткан. Ол даанган ажылынга негелделиг, харыс-салгалыг, оюн-баштакка, шоодарынга дыка туралыг, «изиг суг» ижиксээр кижилерге хөңү чок аныяк эр болду.

Оон-биле бот-боттарыыс билчип, тааржып ажылдап турдус. «Каткы бажы каткан эвес» деп солун рубриканы айткан бис. Бир чыл ажыг кады ажылдап турувуста, эжим депшээр. Ол 1970 чылда ССРЭ-ниң күрүнениң телерадиозунуң Тыва АССР-ге тускай корреспондентизи кылдыр томуйлаткан. Тускай чиик машиналыг. Бир чыл эрткенде В. Монгушту Тываның ном үндүрер чериниң директорунга томуйлаан. Аңаа ол 15 чыл ажылдаан. 1986 чылда хоочун журналист, чогаалчыны Тыва АССР-ниң күрүнениң телерадиокомитетиниң радиодамчыдылга студиязының директорунга томуйлаан, аңаа ол 2005 чылга чедир чедишкенин ажылдаан. Мен маңаа оон допчу намдарын эвес, эжим-биле кады эдержип чорааныысты бижиин.

Эң-не баштай Кызыл долгандыр изиг ханнаар хой дилеп турганыысты бижиин. Хөй-ниитиниң малын кадарган аалдарга тутсуп чеде бээр бис. Аяк шайны ишкен соонда, арганы кудуп-ла эгелээр мен. Эжимге кутпас мен. Эгнүң элери «эжиңге чүге кутпайн турарың ол» дээрге «эмнедип каапкан кижидир ийин» деп баштактанып каарымга, шынга билип, «Хөөкүйнүң ала, ижиксеп-даа орыйнаан, кээргенчин аа» суг дигилээр. Василий оргаш: «Ийе, харын ийи-

бирээни ижипкен болза, ажырбас-ла чүве дийин» — дээрге, мен тургаш: «Сени билер-ле болгай мен. Амзаан соонда, сени кижик соксадып шыдавас. Туттунуп көр». Эжим оргаш: «Че, харын, ишпестээнден бээр ийи аяк бердим ышкыжыл» — деп каар. Барган аалдарыыс бүрүзүңге бистиң ындыг оюн-баштаавысты шынга ораар. Бир катап аалдың ээзи мен үне бергенимни ажыглап, бүдүү кудуп бээр дээрге, мээң эжим база-ла баштактанып: «Үне берген кижик дүржөк, билзе мени эттеп кааптар, коргар мен» — дээрге, база бүзүрээр деп дедир чанып орувуста хөөрээр кижик.

Айдың дүне Чагытайның эриктинге хап-савалыг чеде бергеш, балыкчылар-биле чугаалажырга, бир шоодай балыкты бээр чүве. Оон чоруткаш, арга эдээрге баарыыска, чолаачыыс Василий Тартак акый кончуг дүрген отту ужудупкаш, балыктарны хайындырыптар. Чагаайын канчаар ону!

Узун орукче үнгенивисте, иелээ ырлажып эгелээр бис. Ырлар янзы-бүрү: «Бродягадан» эгелээр «Дыдыр-арган кара чаштыга» чедир оларның аразындан «Хөндөргейим» эң көвей чаңгыланар:

Хөнезинде, челезинде
Көвей чүзүн малы долган.
Көгү-шыгы хөлбөңчинээр
Хөлчөк чараш Хөндөргейим.

Улуг Хөндөргейиниң Ак-Хемде эжимниң ада-иезиниң чурттап чораан черлеринге та чеже четкен бис. Аңаан улус бооп, даң бажында тургаштың, арга иштинге кылаштажып-даа турдус. Кат чыып чип, тооруктаардан башка аңа кайыын тыңыр бис.

Бир-ле күзүн октябрь эгезинде Ак-Хемден балыктаан бис. Эл адаанче холум суп, кадыргы тудар дээр чадап каан мен. Соогунга холум шыдашпайн барган. Эжим Василий хол суккан соонда, шөргегер көк-көк кадыргыларны он чедир үндүр октагылады. Кайгап калган мен. Хөндөргейниң кадыргыларын хайындырып алгаш чиирге, амданнын канчаар боор! Оон соонда ынаар четпээр бис. Сөөлгү каш чыл улаштыр олче баар дээр чадашкан бис.

Алаштың ак-көк дагларының аразы-биле шурап бадып чыдар Алаш хемимге, Чолаалымга эжимни чедирген мен. «Алдан-чеден кадыргызы агып баткан Алажымга» балыктап четтикпээр бис. Изиг ханнап алгаш, дедир шаап чанып келдивис.

Мээң эжим дыка көвей шоодуглуг чогаалдарны бижээр: «Каткы бажы каткан эвес», «Кадай кыстың чаңы чараш», «Хамык ужура кадайларда», «Бятпас херээрден боор», «Кадай-

ларга хаан-на мен», «Бодун мактаар болбас тенек» дээр оон-даа өске. Ол дыка көвей делегей чергелиг чогаалчыларның номнарын тыва дылче очулдурган.

Оон Тываның ном үндүрер черинге директорлаан (1971-1986 ч.ч.) чылдарын эң-не төгүлүг кылдыр санаан мен. Ылаңгыя шала сөөлзүредир Тываның ном үндүрер чериниң ады бүгү ССРЭ-ге диңмилеп турган дие, кандыг-даа хөөредиг эвес. Ынчан ол даштыкы классиканы парлап турган. Ном садып алыр дээр кижилерниң чагаалары шоодайлар долу турар чүве. Ном үндүрер черниң орулгазы сая-сая...

Ол хирезинде ону ынчангы эрге-чагырга шоолуг үнелөөзүн. Чүгге каш медаль берип каан. Улустуң чогаалчызы деп атты Ш.Кара-оол тывысты.

Мээң өңнүм кончуг баштак кижик. Ам оон каш одуругларын маңаа кири-рей:

Хаван чылдыг чараш кысты
Кадай кылдыр алган мен.
Кадайымны чассытканда,
«Хаваным»-даа дээр-ле мен.
Алган эжим меңээ база
Аажок ынак, чассыткылаар
Аът чылдыг боорумга
«Аскырым»-даа дээр-ле кижик.

Москвага өөренип турумда, Василий долгап келген. «Россия» деп аалчылар бажыңга чеде бердим. Удаваанда чогаалчы Бижек Комбу эживис база моорлап келди. Дужувуста, Кремльдиң бажыңың кырында, ССРЭ-ниң кызыл күрүне тугу киискип турду. Эзеңги шала дыңың бергенде, Василий биле мен иелээ шагда-ла редакцияга чогаадып алган баштак ырыыысты эживиске сонуграттыыс:

Алыс бодум болур дооста
Адмирал боорумгай,
Атлант океанга
Командылап турарым кай,
Бодум алыс боор дооста
Подгорный дег боорумгай,
Москваның Кызыл шөлге
Командылап турарым кай.

Бо чайын эжимге Чагытай, Элегес, Хөндөргей бараалы деп каш-даа катап долгаан мен. «Хоржок, шала баскырап тур мен» дээр кижик болган. Оон эмчиде чыдып алган дээрге, июль 21-де дүш соонда барып ужураштым. Сагыш-сеткили муңгаргай, меңээ чагыш-сөзүн берип олар кижик чораан. Оон дараазында четверте (28.07) салып чеде бээримге, эжимни эмчиден үндүр бижирик болду. Оон соонда телефоннашкан, аржааннап чорупкан мен. Август 10-да Тываның улустуң чогаалчызы, оон ховар оолдарының бирээзи, сурагылы сатирик-юморист Монгуш Бора-Хөө огул Василийниң «адының бажы» шала электе хоя берди. Хайыраан эргим эжимни. Ону чоктап, сагыш-сеткилим саргып чор.

В.Б. Монгуштуң өңнү
Монгуш БАЙЫР-ООЛ.

Сарыг шажынның суртаалчы

БУЯННЫГ БАШК

«Тыва Республиканың алдарлыг ачызы» деп төлөптиг аттың эдилекчиз шажынның философия доктору, хүнд Геше Лопсанг Тхуптен Башкывыстың ырындан каш сөстү номчукчуларга таны көрейин.

Хүндүткелдиг Геше Лопсанг Тхуптен баш чылдың январь 7-де Мурнуу Индияның Си хоорайга тибет сөөктүг өг-бүлөгө төрүттүң адазы — Пема, авазы — Бхутри ийи ажы бөдүүн күш-ажылчы ада-ие. 1972 чылда Геше турда, ада-иези сүмелешкеш, тибет сарыг ша төөгүзүндө буруңгу үеден бээр ат-сурагылыг (раан елутпа «Гаден Шарце» деп аттыг улуг хү өөредип кирип каан. Хүрээге бир чыл өөрени ол кыс дүңмазы-биле кады хенертен өскүс арт 1972-1995 чылдарда барык 25 чыл дургузунд хүрээге сарыг шажынның ханы билигилг фиязын, сутра, тантра өөредиглерин өөрөн хүрээниң бүгү талалыг кижизидикчи күш-ажырылга, көдээ ажыл-агыйы, хүрээниң тудугларда өске ажылдарын, өске эш-өөрү-биле бир күүседип кылып чораан. Хүрээ школазынга е тургаш, хуурак сургуулдарның удуртукчу д (президентизи) бооп турган. Хүрээге өөред чедишкенин дооскаш, Непалдың төвү А хоорайда Самбула школазынга ийи чыл дур башкылап ажылдаан. 1994 чылда сарыг шажын лугна университетинге тускай шылгалда езугаа шажынның эртеминиң (буддизм философия «Гедне» деп эртем чадазын чедип алган.

Ыдыктыг 14-кү Далай-Лама Тензин Гьятцо ның 1992 чылда Тыва Республикага кээп үезинде, ТР-ниң Чазза, ТР-ниң Дээди Хурал ламентизи) тыва чоннуң үндезин шажын чүдү катап тургузарынга дузалап көөрүнүң дугайың легни Ыдыктыг Далай-Лама башкыга кириген Ук дилегте үндөзилеттинген керээге 14-кү Далай Тензин Гьятцо башкы, Тибеттиң культура болгаш ТР-ниң баштайгы Президентизи Ш.Д. О ТР-ниң Дээди Хуралының даргазы турган К.А. дей ат салганнар.

Бүдүн делегейде сарыг шажынның кол болур Ыдыктыг 14-кү Далай-Лама башкының чоннуң төөгүдөн бээр чүдүп чорааны сарыг ша Тывага катап сайзырадырынга үлүг-хуузуң кири талалыг ачы-дузаны чедирзин» дээр онзагай ды-зы-биле Хүндүткелдиг Геше Лопсанг Тхуптен 1995 чылдың июльда РФ-тиң найысылалы Москвага чедип келгеш, ол он ажыг чылдарның иш республикада сарыг шажынны катап тургузупка дидими-биле чугаалап болур. Шыны-биле чуга болза, оон республикада будун баспаан булуң Республиканың онзагай байдалын чугаалап «Бай-Тайганың меңге меңгизин. Меңгүн-Тайг эъткир, дүккүр сарлыктарын канчап уттур боор кижик. 2013 чылда Тибетке чорааш, аас-кежик Далай-Ламага дужарга, «канчаар чурттап, ажы чоруурун кончуг сонугураар болган, ынчанмай чаар Улуг башкының даалгазы-биле келген бол

Сергей ХЕФ
хоочун журна

Номчукчу айтырыг
көдүрүп тур

ЧҮГЕ КАРЖЫП
ТУРАРЫЛ?

Чыл бүрүзүндө парлап үндүрүп турар ханага азар, хүн бүрүде ажып номчуур календарлар база тыва телевидениеде сарыг шажын чурагайлары чүге карышкактыг боор чүвөл, ону Тываның лама башкылары тайылбырлап бээр болза эки-дир. Акша сүрүп турбайн, шупту моол-бурач чурагай-биле ажылдап көрзе. Орук чоруур, баш таартыр хүннер суг болза календарларда карышкактыг. Кайызынга бүзүрээрил?

Хүрээлер көвүдээр тутум, чоннуң чүдүлгеге хергелээр чүүлдери: кадак, хей-аът туттары, камгалаалдарны суг чүге саарлыкчылар кудумчуда садып, хирлиг-боктуг черлерде, чадаларда садып турарыл? Кайы-бир хүрээге хамааржыр болза, ол улузунга тускай (хүрээниң ат-сывын бижээр) таптыг садар черлерден кылып берзе. Оларны анаа-ла идик-хеп-биле дөмей, аскылап, чадып алган болур-дур.

Оон аңгыда тыва артышты база хүндүлезин. Саарлыкчы бүрүзү ону төгө-чая, хап чокка садып турар. Делегейниң эртинезинге ындыг хамаарылга сүзүк чок-тур.

База бир карышкактыг чүве болза Шагаа хүнү февраль 27-де эртенгиңиң 05 шакта деп турар, Тываның Камбы-лама эргелели февраль 26-27

хүнүндө эртенгиңиң 03-04 шак дээр-дир. Моол, бурят чурагайда февраль 27-28 хүнүндө эртенгиңиң 05 шак деп турар-дыр. Тибет бистен 4 шак мурнап турар болгай. Кымның шыныл, чон кайызынга бүзүрээрил?

Шаандан тура моол чурагай ажылап чораанын сактыр болгаш, бо үеде кандаай апардыыс деп кайгап олур мен. Тибетте чурттавайн турар улустур бис. Шак, хүн аайы-биле санаар эвес чүве бе, айның каттыжары база бар эвеспе. Ынчангаш Тываның Камбы-лама эргелели бо айтырыгларга шын харыылардан бээр, Шагаа келбээнде сайгарып бижири чугула болуп-тур ийин.

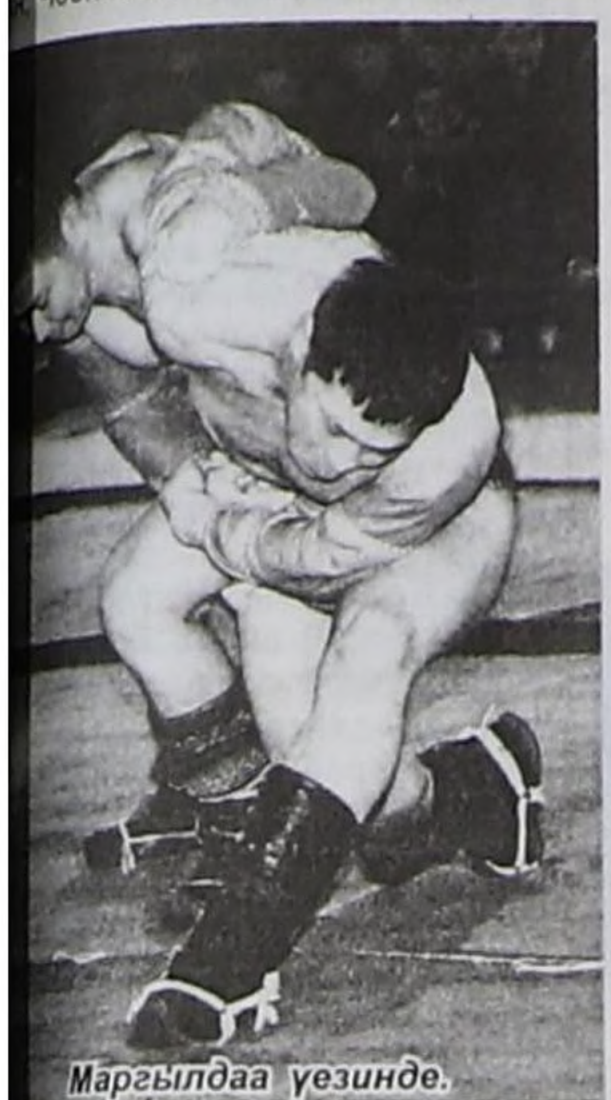
Надежда КУУЛАР,
чүдүкчү,
Кызыл хоорай.

• Спорт • спорт • спорт •

ШАГААНЫҢ АК АЙЫН ЧАРЛААН

Төңүзү. Эгези 1-ги арында).
Болуп эрткен маргылдааның 85 кило-
грамм чедир деңзилиг мөгелер аразында
жыгын адын бижиткеш, хевис кырынче
үнгөн. Сес мөге арткыжеге чедир
Тываның шыырак дээн мөгелери
алып үнүп келди.

Ол дээрге Өвүрдөн Ачыты Куулар,
Монден Баасан Баткар, Амыр-Санаа
Чөөн-Хемчиктен Рафаел Монгуш,

Маргылдаа үезинде.

Тожу кожуундан Сай-Суу Иргит болгаш
Хөл кожуундан Артыш Ооржак, Айбек
Шиви болгаш Алдын-Херел Ооржак
болгаш.

Сес мөгениң салыының соонда Баасан
Баткар, Айбек Даш-Шиви, Ачыты Куулар
болгаш Рафаел Монгуш олар 4 мөгениң
арзында калгаш, эң бедик шаңнал
алган хурешкеннер. Бо салыгда Айбек
Шиви Рафаел Монгушту, Баасан Бат-
кар Ачыты Кууларны октап алгаш, шүүде
үнгөн келгеннер.

Салга олурган көрүкчүлер боттарының
мөгелерин хей-аът кирип, ди-
хурешчинче сүмелеп олурдулар.
Тываның кайызы-даа бедик арга-дур-
галыын көрүкчүлерге бараалгадып,
хурешкенниң түңнелинде Айбек
Шиви карак чивеш аразында ынак
ажыглапкеш, Баасан Баткарны
октааш, 152 мөгениң аразында
үнгөн.

Тыванга чемпионну илередир мөге-
ниң хурешчи эгелээр мурнунда, бичи
арзында, Тере-Хөл кожуунуң төвү
туртуп болган ужуражылгамны сактып
үнгөн.

Эрткен вектиң 70 чылдарының эгезин-
унгуртугун аэропортунга ол черниң
тилекчилер ниитилелиниң даргазы
Александр Быражкович Шойлаа-биле чу-
луктуу турувуста, ол самолеттан далган

дүжүрүп турган чүдүрүкчүлерниң аразы-
дан ийи колдуктарында бир-бир шоодай,
кайызы-даа 50-50 килограмм далганны
чииги-биле көдүрүп алгаш, машинаже
бар чыткан кижиге айыткаш: — Ол кижини
таныыр сен бе? — деп менден айтырды.

— Чок, танывас мен. Кым деп кижил? —
деп удур айтырдым.

— Ол дээрге чүгле бистиң черниң эвес,
а харын бүгү Тываның ат-алдарлыг мөгези
Сталин Сарыг-оол деп кижил ол-дур — деп,
Александр Быражковичиниң чугаалап
турганын бо болуп турган хуреш үезинде
сактып ордум.

Сөөлүнде ол мөге-биле чоок таныжып,
ооң дугайында дыка хей солун чүүлдерни
ооң бодундан билип алган мен. Алыс боду
Сүт-Хөл чурттуг Сарыг-оол Сарыглар
Тываның улуг наадымдарына шүүлбээн
дээрден башка, эң сөөлү 4 мөгениң ара-
зында доктаамал артып каап, үжүрлөжип,
үшкү-дөрткү черлерни ап келген.

Мөгениң Сталин Сарыг-оол деп шолга
атка четкени база дыка солун. Ол соң-
гаарга өөренип тургаш, Москваның аңгы-
аңгы өөредилге черлеринге өөренип тур-
ган моол эштери-биле чоок харылзаалыг
турган.

Бир-ле катап Москвага өөренип тур-
ган моол студентилер Моолдун бир улуг
байырлалын таварыштыр хуреш мар-
гылдаанын организаастааш, аңаа Сарыг-
оолду база хурешчинче чалааннар. Ол
маргылдаага Сарыг-оол моол оолдарның
шуптузун кыра октааш, шүглүп үнгөн.

Ынчангаш ол Совет Эвилелиниң
мөгези болганда Сталинниң ат-алдарын
даштыкы мөгелер-биле хурешкеш, камга-
лап алганы дээш, Сталин деп шоланы ол
үеде Сарыг-оол биле кады өөренип турган
эштери берген дээр.

Эрткен векте Тыва черниң эң шыырак
дээн мөгелериниң бирээзи Сарыг-оол
Сарыглар назылап, кырыгыже чедир
каас-чараш чурумалдыг Тере-Хөлге чурт-
тап чораан. Ол черниң чону ону кончук
хүндүлээр, боттарывыстың мөгевис дээш
аңаа чоргаарланыр чорааннар.

Аар деңзилиг мөгелерниң хурешчинге 92
кижи адын бижиткеннер. Оларның аразы-
нда 2 Чаан, 1 Арзылаң, 5 Начын мөге база
күжүн шенешкеннер.

Сес мөге артарга, республиканың
Чаан мөгези Сайын-Белек Түлүш Аржаан
Монгушту, Арзылаң мөге Маадыр Монгуш
Тес-Хемниң төлээзи Сеңги Лахону, Улуг-
Хемден Айдың Монгуш Чөөн-Хемчиктен
Орлан Монгушту, Чаан мөге Эрес Кара-
Сал Сүт-Хөлдүн мөгези Сергек Ондарны
тус-тузунда октааш, аштырышкын чок 4
мөгениң аразында кирип келгеннер.

85 кил деңзилиг мөгелер аразында 1-ден 4-кү черни алган мөгелер.

Тожу кожуунуң төлээлеринге шилчиир кубокту, ужаны Тере-Хөлдүн төлээлериниң дамчыдып берип турары.

Артып калган 4 мөгениң хурешчинге
Маадыр Монгуш Эрес Кара-Салга та-
варышкеш, хурешпейин, содааның баан
чешкеш, Эреске эки хурешчин күзеп каан.
А Сайын-Белек Түлүш биле аныяк мөге
Айдың Монгуштуң хурешчин көрүкчүлер
улуг сонуграл-биле магадап көргөннер.

Тишлекчилер-биле тураскаалга чурук.

Долгармаа Хуужаанның көрүкчүлерге аян тудуп турары.

Маңаа Айдың Монгуш республиканың
Чаан мөгезин ужураш, шүүлде хурешче
кирген.

Республика наадымдарының 3 дакпыр
тиилекчизи Эрес Кара-Сал биле аныяк
мөге Айдың Монгуштуң хурешчинге бедик
арга-дуржулгалыг, ук маргылдаага эки бе-
леткенген Эрес Кара-Сал өзүп оор аныяк
мөгени октааш, шүглүп үнгөн.

Бирден сески черге чедир шаңналдыг
черлерни алган мөгелерге ыраккы Тере-
Хөл кожуунуң төлээлериниң тургусканы
акша шаңналдарын, хүндүлөп бижиктерин,
ак кадактарын байырланчыг байдалга
тывыскан. Март айда болур маргылдааны
Тожу кожуунуң төлээлери эрттирер.

Владимир ЧАДАМБА.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

СПОРТКОМПЛЕКС им. ИВАНА ЯРЫГИНА

Приглашает Кызылчан и гостей столицы!
В наших стенах вы погрузитесь в атмосферу
спорта и активного отдыха!

г. Кызыл, ул. Интернациональная, дом 3.

Поблизости расположены остановки общественного транспорта, имеется большая удобная парковка, что является удобным в организации проведения: периодических занятий спортом, спортивных мероприятий, праздников, спартакиад, веселых стартов и т.д.

На базе спорткомплекса работают спортивные объекты*:

❖ ПЛАВАТЕЛЬНЫЙ БАСЕЙН — 25 метров (на 5 дорожек) пропускная способность 40 чел. в час;

❖ ЗАЛ ИГРОВЫХ ВИДОВ СПОРТА — 505 м² (волейбол, баскетбол, подвижные игры);
❖ ЗАЛ БОРЬБЫ — 193 м²;
❖ ЗАЛ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ГИМНАСТИКИ — 146 м²;
* Все спортивные помещения оснащены отдельными раздевалками с душевыми кабинами.

В спорткомплексе действуют СПОРТИВНЫЕ СЕКЦИИ для детей; по плаванию, для взрослых проводятся массовые тренировки по похудению, аква-фитнесу, действует школа обучения плаванию.

Причины по которым Вам следует заниматься спортом именно в СПОРТИВНОМ КОМПЛЕКСЕ им. ИВАНА ЯРЫГИНА:

- ✓ Большой выбор и высокое качество услуг!
- ✓ Удобное место расположения!
- ✓ График работы: Рабочие дни: с 08.00 до 21.00; Выходные и праздничные дни 09.00 до 21.00
- ✓ Круглогодичная работа!
- ✓ Гибкая система ценообразования, скидки и специальные предложения!

СТОИМОСТЬ УСЛУГ, ОКАЗЫВАЕМЫХ В БАСЕЙНЕ

Сеансы	Понедельник - пятница			Выходные и праздничные дни		
	РП (взрослые)	РП (дети)	1 дорожка	РП (взрослые)	РП (дети)	1 дорожка
8.00-8.45	250	120	1500	200	120	1800
9.00-9.45	250	120	1500	300	150	1800
10.00-10.45	250	100	1500	300	150	1800
11.00-11.45	250	100	1500	300	150	1800
Обеденный перерыв						
13.00-13.45	250	100	1500	300	150	2000
14.00-14.45	200	100	1500	300	150	2000
15.00-15.45	200	100	1500	300	150	2000
16.00-16.45	200	100	2000	300	150	2000
17.00-17.45	300	150	2500	300	150	2500
18.00-18.45	300	150	2500	300	150	2500
19.00-19.45	300	150	2500	300	150	2500
20.00-20.45	300	150	2500	300	150	2500

Примечание:

РП — разовое посещение бассейна.

1 дорожка — аренда одной дорожки вместимостью 8 человек.

СТОИМОСТЬ СЕКЦИИ ПО ПЛАВАНИЮ (дети 5-16 лет)

Понедельник-воскресенье	
8 посещений в месяц (2 раза в неделю)	12 посещений в месяц (3 раза в неделю)
2200 руб.	2700 руб.

ВЗРОСЛЫЕ АБОНЕМЕНТЫ В БАСЕЙН

Время*	Рабочие дни					Суббота - Воскресенье
	Абонемент на 4 посещения в месяц «Mini»	Абонемент на 8 посещений в месяц «Standard»	Абонемент на 12 посещений в месяц «Optimal»	Абонемент на 16 посещений в месяц «Sport»	Абонемент на 30 посещений в месяц «MAXI»**	
8.00-14.45	1000 руб.	1800 руб.	2400 руб.	3000 руб.	5100 руб.	1500 руб.
14.00-16.45	800 руб.	1500 руб.	2000 руб.	2550 руб.	4500 руб.	1900 руб.
17.00-20.45	1120 руб.	2000 руб.	2700 руб.	3400 руб.	6000 руб.	1900 руб.

ДЕТСКИЕ АБОНЕМЕНТЫ В БАСЕЙН***

Время*	Рабочие дни					Суббота-воскресенье
	Абонемент на 4 посещения в месяц «Mini»	Абонемент на 8 посещений в месяц «Standard»	Абонемент на 12 посещений в месяц «Optimal»	Абонемент на 16 посещений в месяц «Sport»	Абонемент на 30 посещений в месяц «MAXI»**	
8.00-14.45	480 руб.	900 руб.	1200 руб.	1500 руб.	2500 руб.	750 руб.
14.00-16.45	400 руб.	700 руб.	1000 руб.	1200 руб.	2200 руб.	950 руб.
17.00-20.45	600 руб.	1100 руб.	1350 руб.	1700 руб.	3000 руб.	950 руб.

*Одно посещение (1 сеанс) бассейна длится 45 минут в указанный промежуток времени;

**Для оформления абонементов «maxi» необходимо предъявить документ, удостоверяющий личность и 1 фотографию 3х4;

***Абонементы «holidays» действительны каждые субботу и воскресенье в течение 30 дней с момента приобретения.

****Детские билеты приобретаются на детей от 6 до 13 лет, включительно. Дети должны посещать бассейн только в сопровождении взрослых (кроме групповых занятий).

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш харылзаа
яамызы.

Кол редактор
А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А. С. Шююн — 2-01-35.
Кол редакторнун оралакчызы А. М. Саая — 2-17-91.
Секретарь А. А. Эртин — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-Б. Оюн, А.А. Лагбы) — 2-18-10.
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Нийтиел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. А.Д. Даржаа).
Экономика, үлетпур болгаш көдөз ажыл-агый (редактору Д.С. Монгуш, корр. С.А. Даргын-оол).
Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эрген, корр. Ш.Н. Ховалыг).
Культура, чогаал, медээлер база спорт килдизи (редактору А.Н. Соян, корр. А.Д.-Б. Базыр-оол).
Очулга (редактору Д.И. Чыдым, очулдурукчу А.К. Ооржак).
Фотокорреспондент В.Ф. Чадамба.
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.
Нийти телефон — 2-30-69.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр. счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва»
г. Кызыл.

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырыга хайгаарал талазы-биле
федералдыг албаның Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шын» солуну
2012 чылдың декабрь 3-те бүрткээн.
Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-
00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлаан.
(Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парламенттин материалдарын
торларының бодалдары редакцияның туружу-
дүүлүгүн барыл болур. Айыттыг саннары бо
өскө-даа фактылары, дыңдагылары дээш апа
боттары харылзаа.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телеф.
долгаар.
Чагылдылган индекс: хуу ююклерге — 11530.
организацияларга — 31730.
Солун неделяда үш катап үнөр.
Хемчээли 2 парлаар ама. Тираж 4965.
Номери парлаагаче дужаганы график езуга
21.00, херек кырында — 18.00.

Мөөрей, мөөрей

ШУПТУ ДЕМНИ БАДЫЛААЛЫ

Бажың чанының дев-
лерин болгаш хөй-ни-
дыштанып чыгыр че-
чаагайжыдар талазы-би-
тирип турар «Шупту де-
мни» аттыг мөөрейниң о-
тединге хоорайның эң-
кейжи өрегелеринден
төлевилелдерни болгаш
чы чондан хөй-ниити дев-
лерни чараштап чаагайжы-
лазы-биле саналдарны
20-ге чедир хүлээп алыр.

Бөгүн вторникте, январь
Дүрүмнүн төлевилелин хо-
төлевилелдер комитетини
лынга чугаалажыр, ооң соон-
раль 2-де 17 шакта Депа-
башкарыкчы компанияла
болгаш идепкейжи чуртта-
биле мөөрей дугайында д-
өскерилгелерни тайылбырла-
лажыр талазы-биле ужура-
организастан эрттирерин
турар. Организакчылар В-
те бөлүктө (vk.com/vmestn-
тускай бадылаашкынга хо-
чаагайжыдарының талазы-
боттарының санал-бодала-
кылдыр кызылчыларга сү-
Хоорайжылар ында бажың ч-
девискээрлериниң дөзевиле-
сүмележи, подвалдарны
ажыглап болурун, хөй квар-
бажыңнарның чоок девискэ-
башкарып чорудар талазы-
хоойлужулуда чаартыл-
чугаалажыр, өске хоорайлар-
га-дуржулгалы-биле таныжыл-
зында хөй-ниитиниң чыгыр
дээш боттарының бодалыгыл
бадылап турарлар:

● Аныктар сесерлиги: чаарты-
тарып олурткан ногаан ыя
чаартыры — 12,4% (95 киж)

● Хоорайның «Южный» мик-
нунга сесерлик азы аллел-
зары — 52,2% (401 киж)

● Титов кудумчузунда ногаан
кээрни («Инфотех» садынын-
да) чаагайжыдары — 7,4% (57
киж)

● «Спутник» микрорайонда х-
тираларлыг чуртталга бажы-
болгаш чаа школа туттуну-
девискээрге ногаан шөлду ту-
— 8,5% (65 киж)

● Кызыл хоорайның аэропор-
тун девискээрин чаагайжы-
3,6% (28 киж)

● Арбат шөлү: ногаанчыдары
көрүнгөн садыгларлыг сайгар-
лар-биле кады кудумчу чыры-
зын болгаш черде чаткан ш-
(брусчаткаларны) чаартыры —
(122 киж)

Хоорайларны чаагайжы-
талазы-биле калбак хемч-
төлевилелди «Чаңгыс демни»
партиязы эгелээн. Ол сорул-
20 миллиард рубльди федер-
бюджетче кириер дээш, депу-
чаңгыс дем-биле бадылаан.

Аттестат об окончании
МБОУ СОШ № 3 г. Кызыла
выданный на имя Хомуш-
тыша Эрес-ооловича от
года, в связи с утерей, счи-
недействительным.